

OP ZOEK NAAR ZUSTERPARTIJEN

D66 en het democratisch radicalisme in West-Europa

A.P.M. Lucardie

1. Inleiding

D66 neemt niet alleen in Nederland, maar ook in Europa een bijzondere plaats in. In het Europese Parlement bleven de Democraten van 1979 tot 1984 buiten alle fracties staan, in 1989 sloten ze zich aarzelend aan bij de fractie van Europese Liberalen en Democraten, in 1994 wil men liefst met gelijkgezinden een nieuwe fractie vormen. Met dat doel voor ogen zocht de partij al in 1992 contact met min of meer verwante partijen als de *Liberal Democrats* in Groot-Brittannië, de *Mouvement de Radicaux de Gauche* (MRG) in Frankrijk en de *Partito Repubblicano Italiano* (PRI) in Italië.¹ Op initiatief van diplomaat en kandidaat-lijsttrekker L.J. Brinkhorst richtten deze partijen vervolgens een 'Internationaal Democratisch Initiatief' op, waarbij zich meer partijen aansloten: de Deense *Radikale Venstre* (RV), de Franse *Génération Ecologie*, de Duitse *Freie Demokratische Partei* (FDP), de Italiaanse *Partito Radicale* (PR), de Vlaamse Volkspartij, de Portugese Sociaal-Democratische Partij, de Zweedse Centrapartij en een aantal groeperingen in Midden- en Oost-Europa.²

Een deel van genoemde partijen is ook lid van de Liberale Internationale en kan als links-liberaal beschouwd worden. Behoort D66 eveneens tot de linkervleugel van de liberale familie, zoals door buitenstaanders vaak beweerd, maar door de partijtop meestal ontkend wordt?³ Of valt de 'Lijst-Van Mierlo' bij gebrek aan ideologie en identiteit eenvoudigweg nergens bij in te delen? Een derde weg, nog vrijwel onontgonnen, wordt in dit artikel ingeslagen: de Democraten maken wellicht deel uit van een in de loop der geschiedenis uiteengeslagen en onvolledig politiek gezin, het democratisch radicalisme. Binnen deze fragiele politieke stroming behoren zij echter wel tot de meest liberale tak.

De term 'democratisch radicalisme' is geenszins algemeen gangbaar en behoeft dus enige toelichting. Sabine, een gezaghebbend historicus op het gebied van politieke ideeën, gebruikte de term in zijn beschrijving van de Engelse *Levellers*. Deze groep, die in de zeventiende eeuw reeds een door het

hele volk direct te kiezen parlement wenste, voerde in het leger een vorm van directe democratie in.⁴ Talmon, een vakgenoot van Sabine, vatte 'democratic radicalism' als gematigde variant van de messianistische en totalitair-democratische stroming op die voortkwam uit de Franse Revolutie en uitmondde in stalinisme.⁵ Voor de socioloog Kallen is 'democratisch' hier een pleonasme en zou 'radicalisme' per definitie democratisch zijn.⁶ Weer anderen daarentegen zouden 'democratisch' en 'radicalisme' juist als *contradictio in terminis* opvatten. Landshut en Gäbler, bijvoorbeeld, definiëren radicalisme als 'die auf Beseitigung des parlamentär-demokratischen Regierungssystems abzielende Tendenzen der links- und rechtsextremen Parteien'.⁷ Hiermee vervaagt echter het onderscheid tussen 'radicalisme' en 'extremisme', wat een vorm van taalverspilling lijkt; bovendien verliest 'radicalisme' dan zijn historisch gegroeide betekenis. De term is immers in de negentiende eeuw in Frankrijk en Engeland ingevoerd om een bepaalde stroming aan te duiden en niet zozeer extreme opvattingen in het algemeen.⁸

Een kort historisch overzicht van het radicalisme in deze twee landen lijkt dan ook een betere manier om het begrip inhoud te geven dan een abstracte a priori definitie. Via een vergelijking met andere landen kan nagegaan worden of het hier een Europese stroming betreft. Ten slotte komt de vraag aan de orde, of D66 als eigentijdse Nederlandse variant van die stroming beschouwd kan worden.

2. Frankrijk: van 'sans-culottes' tot 'radicaux de gauche'

Hoewel het woord '*radical*' waarschijnlijk het eerst werd gebruikt in Engeland en zijn Amerikaanse koloniën rond 1770, raakte de term 'radicalisme' pas na 1800 in Frankrijk in zwang om de erfgenamen van de Franse Revolutie aan te duiden. Engelse, Franse en Amerikaanse radicalen hebben elkaar overigens beurtelings beïnvloed, zodat men strikt genomen niet van één bakermat kan spreken. Voor het Europese vasteland lijkt de stroming in Frankrijk echter van groter belang.

De Franse Revolutie maakte hier immers nog meer indruk dan de Amerikaanse - en niet alleen door het militaire geweld waarmee de revolutionaire idealen in Europa verspreid werden. Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap, de heerschappij van het volk en van de rede spraken overal wel groepen burgers en intellectuelen aan - al waren het vaak maar kleine groepen. De terreur en dictatuur stelden veel aanhangers wel teleur, in Frankrijk en daarbuiten. Veelal weet men die ontaarding van de revolutie aan de *sans-culottes*, armoedig geklede handwerkers, winkeliers en dagloners die de 'heerschappij van het volk' zeer letterlijk namen.⁹ In navolging van de burgers van Athene in de vijfde en vierde eeuw voor Christus streefden zij naar een directe democratie.¹⁰ Daarin nam het volk in vergadering bijeen - centraal in Athene, op buurtniveau in de eerste Franse republiek - de belangrijkste

besluiten en gaf die als opdracht aan zijn afgevaardigden in het nationale parlement - de '*Boulé*' in Athene, de '*Convention Nationale*' in Frankrijk - mee. Die afgevaardigden konden in Frankrijk door het volk tussentijds afgezet, maar ook tijdens beraadslagingen in het parlement met wapengekletter aan hun opdracht herinnerd worden. De burger had het recht, maar ook de plicht, aan regering en staatsbestuur bij te dragen - niet alleen via verkiezing van afgevaardigden, maar ook door controle op die afgevaardigden, deelname aan lokale bijeenkomsten, volksstemmingen en andere vormen van directe democratie.¹¹

Met de val van Robespierre en zijn Jacobijnse vrienden in 1794 kwam al gauw een eind aan deze democratie. Welgestelde burgers namen de macht van het volk over, zij het tot Napoleons staatsgreep nog wel met enige indirecte controle door het kiesgerechtigde deel van het volk.¹²

In de eerste helft van de negentiende eeuw bleef 'democratie' geassocieerd met terreur en *sans-culottes*: een nachtmerrie voor adel en welgestelde burgerij, een onderdrukt ideaal voor het armere volk. Omdat 'democratie' en 'republiek' taboe-woorden werden in de herstelde monarchie, noemden hun aanhangers zich in deze periode vaak 'radicalen'.¹³ Pas tegen 1848, toen een reprise van de eerste Franse revolutie naderbij kwam, ging een deel van deze stroming zich 'republikeinen' of 'democraten' noemen, en soms ook 'sociaal-democraten' en zelfs 'communisten'. Degenen die zich 'radicalen' bleven noemen, schoven daarmee op naar een minder extreme positie op het politieke spectrum: tussen extreem-links (sociaal-democraten en communisten) en gematigd links (liberalen). Anno 1848 verschilden deze radicalen echter nog duidelijk van de liberalen, die wel een rechtsstaat met individuele vrijheden en parlementaire vertegenwoordiging maar geen regering door en voor het volk wensten.¹⁴ Pas in de Derde Republiek (1870-1940), toen de radicalen zich tot dominante politieke partij ontwikkelden, gingen ze 'democratie' met het parlementaire stelsel vereenzelvigen en gaven ze het streven naar directe democratie geheel op. Toch bleven ze een zeker wantrouwen koesteren tegen macht, ook de macht van hun 'eigen' regering. De radicale ideoloog Emile Chartier (beter bekend onder zijn pseudoniem als Alain) pleitte aan het begin van de twintigste eeuw nog steeds voor een 'action permanente de l'électeur sur l'élus' - ter controle op de macht van de volksvertegenwoordiger, die op zijn beurt weer de regering op de vingers moest zien.¹⁵

Ook als regeringspartij verloochenden de radicalen hun revolutionaire en radicaal-democratische afkomst dus niet helemaal. Naarmate de republiek en haar instellingen minder omstreden raakte en staatkundige strijdpunten aan belangstelling inboetten, nam echter de betekenis van de revolutionaire erfenis af. Ook de secularisatie van de staat en in het bijzonder de school, naast democratisering wellicht het belangrijkste programmapunt van de radicalen, werd na 1900 langzamerhand door alle partijen aanvaard. Nieuwe,

sociaal-economische kwesties gingen het politieke toneel beheersen. Op dit terrein konden de radicalen zich echter minder goed profileren ten opzichte van socialisten en liberalen. Ze beschikten niet over een eigen maatschappijvisie, maar hoogstens over vage beginselen als solidariteit en samenwerking tussen sociale klassen en bescherming van het algemeen (nationaal) belang tegen bijzondere groepsbelangen.

Pas in de jaren twintig en dertig ontwikkelden jonge radicalen als Pierre Mendès-France en Bertrand de Jouvenel eigen denkbeelden over een geleide economie (*économie dirigée*), op democratische wijze te sturen door een interventiestaat.¹⁶ Deze opvattingen bleven echter omstreden in de partij, die zich weliswaar sinds haar formele oprichting in 1901 *Parti Radical Républicain et Radical-Socialiste* noemde, maar in de praktijk niet veel van socialisme moest hebben. Als regeringspartij voerde ze doorgaans een behoudend financieel en economisch beleid, waarbij wel ruimte was voor sociale voorzieningen maar niet voor socialisatie van bedrijven - een sociaal-liberaal beleid, met andere woorden. Ze kon daarbij vaker op steun van conservatieven en liberalen dan van socialisten rekenen. Desalniettemin bleef de Radicale Partij zich 'links' noemen en naar samenwerking met de Socialistische Partij streven - zelfs toen die zich in 1936 in een volksfront met de communisten verbonden.¹⁷

Na de Tweede Wereldoorlog, in de Vierde Republiek, schoof de partij nog verder naar rechts. Pogingen van Mendès-France en zijn aanhangers om de partij te vernieuwen en radicaliseren, liepen na aanvankelijk succes op een nederlaag uit; Mendès-France verliet de partij en sloot zich in 1960 aan bij de nieuwe *Parti Socialiste Unifié* (PSU).¹⁸ De PSU stond nog links van de socialistische SFIO en deelde met Mendès-France en de zijnen vooral de afkeer van de Algerijnse oorlog en het streven naar democratische planning en herstel van de parlementaire democratie. Die parlementaire democratie werd in die tijd vervangen door het soms vrij autoritaire presidentiële bewind van generaal De Gaulle. Bij de revolutie van mei 1968 - toen directe democratie evenals in 1848 en 1871 weer op de agenda leek te staan - verscheen Mendès-France weer even op het toneel, om sympathie te betuigen en zijn diensten als alternatief minister-president aan te bieden.¹⁹

De Gaulle's regime overleefde echter de revolutie, mede dank zij de verdeeldheid van de oppositie. Communisten, socialisten en radicalen wezen weliswaar allen De Gaulle's Vijfde Republiek af, maar konden in de jaren zestig niet tot samenwerking komen. Ze konden zich echter steeds minder onttrekken aan de polarisatie die het presidentiële stelsel teweeg bracht. Tegenover het rechtse blok rond De Gaulle moest zich wel een links blok formeren. In 1972 bereikten de communisten en socialisten eindelijk een akkoord. De radicalen stonden toen voor de keuze. Die keuze bleek niet alleen onvermijdelijk, maar ook fataal voor de partij. Een belangrijke minderheid koos voor het linkse blok, ondertekende het gemeenschappelijk

program van socialisten en communisten en maakte zich in 1973 als *Mouvement des Radicaux de Gauche* (MRG) definitief los van de oude *Parti Radical*. Die partij sloot zich, na nog een vergeefse poging om met de oude katholieke aartsvijand een nieuwe middenpartij te stichten, uiteindelijk in 1978 aan bij de liberaal-conservatieve *Union pour la Démocratie Française* (UDF) die samen met de Gaullisten het rechtse regeringsblok vormde. Formeel bestaat de Radicale Partij anno 1994 nog steeds als zelfstandige partij binnen de UDF, al komt zij bij verkiezingen niet met eigen lijsten uit.²⁰ Sinds de parlamentsverkiezingen van 1993 zitten dertien leden van de partij in de fractie van de UDF.²¹ Haar linkse evenknie, de MRG, geniet als marginale bondgenoot van de socialisten evenmin veel invloed. Aan het eind van de jaren zeventig brachten jongere leden echter wel een ideologisch vernieuwingsproces op gang, in libertaire, feministische en ecologische richting.²² Bij de Europese verkiezingen van 1984 sloot de MRG zelfs een akkoord met een aantal Groenen rond Brice Lalonde, de *Entente Radicale Ecologiste* (ERE).²³ Bij volgende verkiezingen leunden de radicalen echter weer meer tegen de socialisten aan - die overigens in hun ideologische ontwikkeling dezelfde weg naar het liberale midden lijken te volgen als de *Parti Radical* een kleine eeuw geleden. In 1993 haalden ze met 1% van de stemmen - vooral dank zij socialistische steun - zes zetels in de Nationale Assemblée.²⁴

Achteraf kan het verbazing wekken dat de Franse radicalen zich niet eerder met liberalen in een gematigd-rechtse partij verenigden. In 1947 hadden ze zich immers al aangesloten bij de Liberale Internationale.²⁵ Toch zouden ze zich in Frankrijk niet gauw als 'liberaal' afficheren. Liberalisme had - en heeft - in Frankrijk een conservatieve klank, als ideologie van de gezeten burgerij en de geldadel, het Huis Orléans en zijn juli-monarchie (1830-48).²⁶ Ook toen die liberalen na 1870 eindelijk hun hoop op een constitutionele monarchie opgaven en de republiek aanvaardden, bleven ze afstand bewaren tot de Radicale Partij.²⁷ Hoewel die partij vergeleken met de socialistische en communistische partijen een tamelijk chaotische en vrijblijvende indruk maakte, was het een toonbeeld van eenheid en discipline in vergelijking tot de Franse liberalen. Pas met de oprichting van de *Parti Républicain* in 1977 zou men van een moderne liberale partij in Frankrijk kunnen spreken. Deze werkt nu inderdaad samen met de *Parti Radical* in de UDF; maar tot een volledige fusie van de twee historische tegenstanders kwam het daarmee nog niet.

De erfgenamen van het democratische radicalisme uit de negentiende eeuw moet men waarschijnlijk toch minder in de UDF zoeken, ondanks haar democratische naam, maar bij de MRG en misschien ook bij de radicaal-democratische Groenen.²⁸ Een deel van die Groenen, die onder leiding van Brice Lalonde in 1990 de beweging *Génération Ecologie* hadden opgericht,

sloten zich met de MRG aan bij het reeds vermelde Internationaal Democratisch Initiatief.²⁹ Lalonde's groep won bij de parlementsverkiezingen van 1993 4% van de stemmen, maar geen zetels.³⁰

3. Groot-Brittannië: pioniers zonder partij

De term '*radical*' werd waarschijnlijk voor het eerst gebruikt in Engeland rond 1770, om voorstanders van jaarlijkse verkiezing van het parlement door alle burgers aan te duiden.³¹ Deze radicalen bouwden in zeker opzicht voort op de traditie van de *Commonwealthmen* en in het bijzonder de aan het begin van dit artikel al genoemde *Levellers* uit de zeventiende eeuw. Laatstgenoemden verlangden immers reeds algemeen (mannen)kiesrecht en een radicale vorm van parlementaire democratie, waarbij het parlement geen soevereine maar slechts gedelegeerde macht uitoefent. Bovendien pasten zij via *regimental committees* in het republikeinse leger een vorm van directe democratie toe.³²

De radicalen die in 1769 de *Society of the Supporters of the Bill of Rights* oprichtten, spraken niet over directe democratie maar wel over algemeen kiesrecht. Jaarlijkse verkiezing van het parlement, ook een radicale eis, zou echter de kiezer in feite bijna directe zeggenschap geven. De verschillende radicale clubs en genootschappen leidden doorgaans een vluchtig en marginaal bestaan. De Amerikaanse en Franse Revolutie verschaften de Britse radicalen nieuwe impulsen. De Engelse korsetmaker en autodidact Thomas Paine, die in beide landen ervaringen opdeed, wist met zijn geschriften een breder publiek te bereiken. In de jaren 1790-93 trok zijn jacobijnse radicalisme vrij grote groepen handwerkers in de grote steden aan. Hij dreigde zelfs een Nationale Conventie bijeen te roepen om het parlement te vervangen. De reactie van regering en conservatieve delen van het volk was echter hard en effectief.³³

Na 1800 ontwikkelde het radicalisme in Groot-Brittannië zich langs twee verschillende sporen, die elkaar slechts af en toe raakten. Het jacobijnse radicalisme leefde in beperkte kringen van handwerkers voort en ging na 1830 over in het chartisme: de beweging voor een *People's Charter*, een grondwet die ook de arbeiders kiesrecht zou verlenen, de kieskringen even groot maken, en het parlement jaarlijks in geheime stemming laten kiezen.³⁴

De Chartisten boden drie maal het parlement een petitie aan, ondertekend door miljoenen Britten, maar zonder succes. Na 1850 verliep de beweging, maar liet toch haar sporen na. Britse arbeiders waren begonnen zich politiek te scholen en te organiseren. De *Labour Party*, die pas rond 1900 van de grond kwam, zou daarvan alsnog de vruchten plukken.³⁵ Directe democratie trok de sociaal-democraten echter niet erg aan, zelfs niet in de gematigde vorm van jaarlijkse verkiezingen.

Britse radicalen uit de burgerij sloten zich zelden bij de Chartisten aan, maar

volgden hun eigen weg. Ze richtten eigen clubs op en engageerden zich in de *Anti-Corn Law League*, de vrijhandelsbeweging, die de protectionistische graanwet met succes bestreed.³⁶ In het parlement werkten ze meestal samen met de *Whigs* - de partij van verlichte grootgrondbezitters en bankiers, die af en toe bereid waren tot bescheiden hervormingen. Samen vormden zij de *Liberal Party*, vanaf 1877 als een nationale federatie georganiseerd. Tussen *Whigs* en *Radicals* bleven wel spanningen bestaan; maar de poging van de radicalen in 1889 een eigen partij te stichten, bleef in de beginfase steken.³⁷ Filosofisch waren de radicalen wel zelfstandig: de *Philosophical Radicals* rond Jeremy Bentham, James Mill en later diens zoon John Stuart Mill verschaften met hun utilisme de radicalen een stevige ethische grondslag.³⁸ De liberalen voltooiden aan het begin van deze eeuw de parlementaire democratie en legden de eerste stenen voor de opbouw van een sociale verzorgingsstaat. Vanaf 1918 verloren ze echter hun dominante positie en gingen bijna ten onder aan onderlinge verdeeldheid. De kiezers liepen massaal weg: de arbeiders naar de snel groeiende *Labour Party*, de middenklassen naar de *Conservatives*. De Liberale partij wist zich niettemin in en buiten het parlement te handhaven, al slonk haar fractie tot zes zetels - in 1951 (2,5% van de stemmen). In de volgende dertig jaar wisselden herstel en terugval elkaar regelmatig af. De liberalen leden niet alleen onder de gevolgen van het districtenstelsel, dat elke *third party* benadeelt, maar ook onder ideologische identiteitsvervaging. De Conservatieven hadden zich immers het economisch liberalisme toegeëigend, terwijl de *Labour Party* op staatkundig en sociaal-cultureel gebied in feite liberale beginselen verdedigde.³⁹ Onder leiding van Jo Grimond trachtten de liberalen zich in de jaren zestig te profileren als 'party of the radical, non-socialist left of centre' met als strijdpunten onder meer regionalisering, kiesrecht hervorming en deelname van werknemers in bestuur en aandelenbezit van hun bedrijf. De jongerenorganisatie *Young Liberals* ging daarbij vaak nog verder en verlangde bijvoorbeeld arbeiderszelfbestuur in staatsbedrijven. Zij namen bovendien het voortouw bij de *community politics*, lokale acties die de liberalen geleidelijk veel invloed op de gemeentepolitiek verschaften.⁴⁰ In 1981 scheen met de afscheiding van *Labour's* rechtervleugel als Sociaal-Democratische Partij en de nauwe samenwerking van die partij met de liberalen zich eindelijk een serieuze kans op een doorbraak in het Britse partijstelsel voor te doen. De Alliantie van liberalen en sociaal-democraten behaalde in de verkiezingen van 1983 en 1987 rond 25% van de stemmen, maar onevenredig weinig zetels. In 1988 fuseerden de twee tot *Social and Liberal Democrats*, sinds 1990 *Liberal Democrats* genoemd; bij de verkiezingen van 1992 kreeg de nieuwe partij 18% van de stemmen, goed voor een magere twintig zetels in het Lagerhuis.⁴¹ De Liberale Democraten noemen zich 'radical' of 'progressive' en streven nog steeds naar staatkundige vernieuwing, 'bringing power to the people' via decentralisatie en evenredige

vertegenwoordiging.⁴² Daarnaast besteden ze veel aandacht aan het milieu. Op beide terreinen gaat de *Green Party* echter iets verder. De Groenen streven naar vormen van directe democratie als initiatiefrecht voor burgers (*Citizen Initiatives*) en terugroeping (*recall*) van gekozen vertegenwoordigers.⁴³ De Britse Groenen haalden in 1992 slechts 1% van de stemmen en kwamen niet eens in de buurt van een zetel in het parlement.⁴⁴

4. Italië: van de oude naar de nieuwe *Partito Radicale*

De ontwikkeling van het democratisch radicalisme in Italië verliep aanvankelijk volgens hetzelfde patroon als in Frankrijk; tussen beide stromingen bestonden dan ook veel contacten. De Italianen hadden echter een achterstand, in zo verre als hun land na de val van Napoleon weer uiteen viel in vele kleine en grote vorstendommen. Staatkundige eenheid stond voor de Italiaanse democraten dan ook voorop. Hun pogingen om die eenheid van onderop, door een revolutie in de verschillende vorstendommen, te verwezenlijken werden in 1848-1849 door ingrijpen van Franse en Oostenrijkse troepen in bloed gesmoord. Ruim tien jaar later kwam de eenheid toch tot stand, maar nu 'van bovenaf', door een militaire campagne vanuit het koninkrijk Sardinië. Vrijwilligers onder leiding van de radicale volksheld Garibaldi speelden daarbij overigens wel een rol.⁴⁵ Na de eenwording stonden de democraten voor het dilemma: de constitutionele monarchie te aanvaarden en zich bij de links-liberale oppositie in het parlement aan te sluiten, dan wel een buitenparlementaire, revolutionaire republikeinse beweging op te bouwen.

Garibaldi en zijn vrienden kozen - vaak aarzelend - voor het eerste. In het parlement vormden ze in de jaren zestig de uiterste linkervleugel van de liberale oppositie. Toen die oppositie in 1876 een meerderheid werd en ging regeren, maakte de *Estrema Sinistra* zich los en ontstond geleidelijk een - zeer los georganiseerde - radicale partij.⁴⁶ Evenals in Frankrijk gaven de radicalen in Italië geleidelijk hun verlangen naar directe democratie op en omhelsden het parlementaire stelsel; wel bleven ze ijveren voor algemeen kiesrecht, invoering van een referendum, een gekozen burgemeester en meer politieke vrijheid.⁴⁷ Daarnaast stonden ze meer overheidsingrijpen in het sociaal-economisch leven voor en toonden meer belangstelling voor de nood van de arbeiders en boeren dan de liberalen. Aan het begin van de twintigste eeuw sloegen de liberalen onder leiding van Giolitti een meer vooruitstrevende en sociale koers in, waaraan de radicalen vaak steun verleenden; tussen 1906 en 1914 namen de radicalen ook aan de regering deel. Daarmee verloren ze geleidelijk hun - toch al zwakke - identiteit. Volgens de historicus en politicus Salvemini waren het liberalen die zich nog slechts radicalen noemden 'for the sake of a tradition'.⁴⁸ Verdeeld over deelname aan de Eerste Wereldoorlog, verloren ze na 1914 vrijwel alle invloed en gingen na een

laatste oprisping in de jaren twintig onder in de strijd tegen het fascisme.⁴⁹

Niet alle democratische radicalen hadden echter de parlementaire weg gevolgd in de jaren na 1860. De aanhangers van Mazzini weigerden de eed van trouw aan de koning af te leggen en konden daarom geen zetel in het parlement aanvaarden. Een deel van hen sloot zich in de jaren zeventig en tachtig aan bij de snel opkomende anarchistische en socialistische beweging; anderen bleven de burgerlijk-republikeinse idealen van Mazzini trouw, ook na diens dood in 1872.⁵⁰

Door deze groep werd in 1895 de *Partito Repubblicano Italiano* (PRI) opgericht, die niet lang daarna ook zetels in het parlement zou winnen. Slechts een minderheid verzette zich tegen het besluit, aan het parlementaire werk deel te nemen en de eed af te leggen. De PRI bleef daarbij ijveren voor afschaffing van de monarchie en invoering van een republiek met algemeen kiesrecht, maar ook met elementen van directe democratie als volksinitiatief en referendum.⁵¹ Anders dan de radicalen gaven de Republikeinen geen steun aan liberale kabinetten in de monarchie. Sommigen namen zelfs samen met anarchisten deel aan revolutionaire woelingen.⁵² De Republikeinen speelden een grotere rol in het verzet tegen Mussolini's dictatuur en beleefden na diens val een kortstondige bloeitijd. Toen hun belangrijkste doel, vestiging van een republiek, in 1946 verwezenlijkt werd, begonnen ze echter aan invloed en identiteit te verliezen. Ze namen nu wel deel aan de regering, als middenpartij in coalities met christen-democraten en sociaal-democraten. Ideologisch onderscheidt de PRI zich nu nog weinig van de meer behoudende *Partito Liberale Italiano* (PLI), met wie zij ook wel samen werkt.⁵³

De PRI is intussen links ingehaald door een merkwaardige wedergeboorte van de radicale partij. De nieuwe *Partito Radicale* (PR) ontstond in 1955 als links-liberale afsplitsing van de PLI.⁵⁴ In de loop van de jaren zestig sloot het gematigde deel van de partij zich aan bij de PRI en de *Partito Socialista Italiano* (PSI). De rest van de PR - nog slechts een paar honderd man - ontwikkelde zich onder de charismatische en eigenzinnige leiding van Marco Panella tot een libertaire anti-systeem partij, die door liberalen niet meer als geestverwant werd erkend.⁵⁵ Deelname aan verkiezingen werd minder belangrijk dan buitenparlementaire actie ten behoeve van individuele vrijheid, ontwapening en emancipatie van vrouwen en homoseksuelen. Radicalen namen het initiatief tot referenda om echtscheiding, geboortebeporing en abortus mogelijk te maken. Ze werkten daarbij veelal samen met andere buitenparlementaire bewegingen, dienstweigeraars, milieugroepen, homo- en vrouwenbewegingen, soms ook met uiterst linkse partijen als *Democrazia Proletaria*, maar zelden met gevestigde partijen van links of rechts. Dank zij de (altijd geweldloze) acties en de eigen 'alternatieve' radio-

omroep nam hun aanhang in de jaren zeventig toe. In 1976 wonnen de radicalen met 1% van de stemmen voor het eerst enkele zetels in het parlement, in 1979 haalden ze met 3,5% achttien zetels.⁵⁶

In de jaren tachtig verloor de PR haar voorhoederol echter aan de Groenen, waar ook tal van radicalen zich bij aansloten.⁵⁷ In 1987 werd een poging gewaagd de PR als 'transnationale partij' nieuw leven in te blazen, door leden in heel Europa te werven en Europese eenwording als hoofddoel aan te nemen.⁵⁸ Veel succes had deze poging niet. Allengs groeide de weerstand tegen Panella's grillige en provocerende koers, waarbij pornosternen en (voormalige) terroristen en maffiosi kandidaat gesteld werden voor kamerzetels. Panella hield echter een trouwe kern over, die ten slotte de partij ook vaarwel zei en de Club Panella oprichtte. Bij de verkiezingen van 1992 won de club 1% van de stemmen, genoeg voor zeven zetels; de PR deed niet meer mee.⁵⁹ Zo verdween de *Partito Radicale* ten tweede male van het politieke toneel. Het democratisch radicalisme leeft echter voort, met name bij de Groenen.⁶⁰

5. Denemarken: *Det Radikale Venstre*

De Franse Revolutie liet in het Deense koninkrijk weinig sporen na. Ook in de negentiende eeuw toonden koning en adel weinig bereidheid de macht met de liberale burgerij en boerenstand te delen. In de volksvertegenwoordiging wisten de conservatieve aanhangers van de koning, meestal aangeduid als 'Rechts' (*Høyre*), tot het eind van de eeuw een dominante rol te spelen. De liberale partij, *Venstre* ofwel Links genoemd, kon pas in 1901 een kabinet vormen en haar program uitvoeren. Kort daarna, in 1905, scheidde de radicale vleugel van *Venstre* zich af en stichtte de partij 'Radicaal Links' (*Det Radikale Venstre*; RV).⁶¹

De radicalen, die al vanaf de jaren tachtig een linkervleugel binnen *Venstre* vormden en banden onderhielden met een literaire vernieuwingsbeweging, verschilden op staatkundig gebied niet wezenlijk van de liberalen.⁶² Ze wilden het algemeen kiesrecht sneller invoeren, en daarbij vrouwen niet vergeten; maar ze verschilden vooral van mening met *Venstre* over defensie en sociaal-economisch beleid. De RV streefde naar - desnoods eenzijdige - ontwapening, progressieve belastinghervorming en erfpacht voor pachters.⁶³ Pachters maakten dan ook een belangrijk deel van haar electoraat uit, tot ver in de twintigste eeuw. Reeds in 1913 vormden de radicalen een minderheidsregering, met steun van de sociaal-democraten. Alle burgers - dus ook vrouwen - kregen kiesrecht en het recht door een referendum direct aan de besluitvorming deel te nemen.⁶⁴

In de jaren twintig verloren de radicalen hun dominante positie aan de sociaal-democraten, met wie ze echter in tal van gevallen bleven samenwerken. Op sociaal-economisch gebied verschilden hun idealen, aangezien

de RV het particuliere eigendom en de markteconomie wel wilden reguleren maar niet socialiseren. Niettemin konden ze het over praktische hervormingen veelal wel eens worden. Met betrekking tot defensie bleven de radicalen radicaler dan de sociaal-democraten. Na de Tweede Wereldoorlog verzette de RV zich - met communisten en later de linkse volkssocialisten - tegen het Deense lidmaatschap van de NAVO.⁶⁵

In de jaren zestig wist de RV zich op een aantal punten te vernieuwen. Terwijl haar traditionele achterban, de pachters, aan betekenis verloor, won de partij aanhang onder de nieuwe middenklasse van 'witteboorden-werkers' in overheid en dienstverlening. Volgens Wenzel werd zij zo de 'bürgerliche Reformpartei der fröhlichen Sechziger'.⁶⁶ In het politieke spectrum van Denemarken behielden de radicalen hun plaats even links van het midden, tussen de sociaal-democraten en de liberale *Venstre* in. De komst van nieuwe middenpartijen na 1973 veranderde daar weinig aan. De RV lijkt dan ook veeleer een radicaal-liberale dan een radicaal-democratische partij; meer te vergelijken met de Britse *Liberal Democrats*, dan met de Italiaanse *Partito Radicale*.⁶⁷ Democratisering van staat en samenleving neemt geen grote plaats op haar program meer in, nadat ze nog in 1953 de mogelijkheden voor referenda in de grondwet had weten uit te breiden.⁶⁸

6. Zwitserland: de triomf der Radicaal-Democraten

De directe democratie is sinds de middeleeuwen in sommige Zwitserse kantons blijven bestaan. In de meeste had echter aan het eind van de achttiende eeuw een stedelijk patriciaat de macht naar zich toegetrokken. De democratische idealen van de Franse Revolutie spraken veel burgers in die steden en ook sommige boeren wel aan. Na het herstel van de oude orde verdwenen de idealen niet helemaal. Rond 1830 wisten liberalen in tal van kantons de machtsverhoudingen weer te wijzigen en kiesrecht voor de burgerij in te voeren. Daarna werden ze allengs behoudender en verkozen individuele vrijheid boven gelijkheid. Links van hen ontwikkelde zich daarop een radicale stroming, mede geïnspireerd door de in Zwitserland geboren Jean-Jacques Rousseau, maar ook door Duitse ballingen die de filosofie van Hegel aanhingen.⁶⁹

Deze radicalen wilden de soevereiniteit van het volk permanent laten gelden, zoals één van hen het formuleerde: 'le radicalisme reconnaît au peuple le droit d'exercer sa souveraineté à chaque instant, comme il le veut'.⁷⁰ Dat betekende niet alleen algemeen kiesrecht, maar ook verkiezing van alle belangrijke functionarissen door het volk en de mogelijkheid van referendum en volksinitiatief. Later zouden de radicale democraten daar nog de eis aan toe voegen, gekozen vertegenwoordigers tussentijds terug te kunnen roepen (*recall*).⁷¹

In de jaren veertig van de vorige eeuw veroverden de radicalen in veel

kantons de macht - soms vreedzaam, soms met geweld - en in de burgeroorlog van 1847 ook in heel Zwitserland. Ze zouden echter hun idealen niet meteen volledig verwezenlijken, maar rekening houden met de conservatieve oppositie. Referendum en volksinitiatief werden pas door de grondwetswijziging van 1874 mogelijk gemaakt; het terugroeprecht bleef een vrome wens.⁷² Toen de radicalen hun doelstellingen op staatkundig gebied hadden bereikt - trouwens ook op ander gebied, met name de scheiding van kerk en staat, waren ze tamelijk succesvol - werden ze geleidelijk ook behoudender. Tegen het eind van de negentiende eeuw verenigden ze zich met gematigde liberalen in de *Freisinnig Demokratische Partei* (FDP), die echter in de franstalige kantons *Parti Radical Démocrate* (PRD) genoemd werd. In die kantons bleef ook een *Parti Libéral* bestaan die veel meer nadruk op laissez-faire liberalisme legde.⁷³ In enkele duitstalige kantons, waar de FDP een conservatief-liberale koers voer, handhaafde zich soms een *Demokratische Partei* tussen haar en de socialisten.⁷⁴

Hoewel men in het weinig gecentraliseerde en heterogene Zwitserse bestel voorzichtig moet zijn met elke generalisatie, kan toch wel gesteld worden dat de Vrijzinnig- of Radicaal-Democratische partij anno 1994 een 'normale' liberale partij is geworden. Hooguit is ze iets pragmatischer in haar sociaal-economisch beleid - dat wil zeggen minder principieel in de keuze tussen vrije markt en staatsinterventie - dan veel zusterpartijen. Dat pragmatisme hangt waarschijnlijk ook samen met haar positie als (relatief) grootste partij en permanente regeringspartij.⁷⁵

Radicale democraten zullen in Zwitserland wellicht uitgeweken zijn naar de Groenen of naar de *Landesring der Unabhängigen* (LdU), in 1936 opgericht door de idealistische ondernemer Gottlieb Duttweiler.⁷⁶ De LdU presenteerde zich als een niet-ideologische 'consumentenpartij', maar hing in de praktijk toch min of meer sociaal-liberale opvattingen aan. De kleine partij bleef in de oppositie, en verdedigde de directe democratie via campagnes voor referenda en volksinitiatieven. De laatste tijd houdt ze zich ook vaak met milieuproblemen bezig.⁷⁷

7. Duitsland: een academisch radicalisme

De Franse Revolutie wekte in het Duitse Rijk eveneens een democratische beweging tot leven; de Franse overheersing leidde echter ook tot een nationalistische reactie. Na het vertrek van de Fransen smolten beide bewegingen samen - overigens niet alleen in Duitsland, ook in Italië en Frankrijk zelf gingen nationalisme en democratisch radicalisme in de negentiende eeuw lange tijd hand in hand. De Duitse burgerij was rond 1815 nog te zwak en behoudend om liberale, laat staan radicale opvattingen te verkondigen; maar in de tamelijk autonome en prestigieuze academische wereld kwamen liberalisme en radicalisme wel tot bloei. De liberale en

nationalistische studenten verenigden zich vanaf 1815 in de Duitse *Burschenschaften*. De radicale vleugel organiseerde zich veelal heimelijk, bijvoorbeeld in de *Kreis der Unbedingten* onder leiding van de rechtenstudent Karl Follen in Giessen, die voor politieke moord niet terugschrok. De moord op de reactionaire schrijver Kotzebue in 1819 leidde tot vervolging van geheime genootschappen en een verbod van de *Burschenschaften*.⁷⁸ Pas in de jaren veertig kwam weer een radicaal-democratische studentenbeweging op, meestal *Progress* genoemd.⁷⁹

In die periode ontstond aan de Berlijnse universiteit een andere academische vorm van radicalisme, onder invloed van Hegel. Hoewel de filosoof zelf veeleer conservatieve dan radicale politieke opvattingen aanhing, gebruikte een deel van zijn leerlingen zijn dialectische systeem voor een radicale kritiek op staat en maatschappij in Duitsland. De politieke denkbeelden van deze *Junghegelianer* bleven aanvankelijk nogal abstract. Men hoopte op een 'vrije volkstaat' waarin het volk direct zou heersen, via volksvergaderingen op gemeenteniveau.⁸⁰ De Berlijnse club bleef niet lang bij elkaar. Sommigen, zoals Edgar Bauer en Johann Kaspar Schmidt (beter bekend onder zijn pseudoniem Stirner) ontwikkelden hun academische radicalisme verder in anarchistische richting en pleitten voor afschaffing van kerk, huwelijk, staat en eigendom. Anderen werkten hun democratische idealen verder uit in politieke praktijk, als journalist of als activist in geheime genootschappen, zoals Karl Marx. Evenals vele andere democraten zou Marx zich van democratisch radicaal tot utopisch communist en ten slotte tot 'wetenschappelijk socialist' ontwikkelen.⁸¹

Niettemin groeide toch ook een democratisch-radicalen beweging in Duitsland. Met de revolutie van 1848 scheen het grote moment aangebroken om het ideaal van één democratische republiek in Duitsland te realiseren. In het Frankfurter parlement vormden de radicalen de meest linkse fractie - de Communistenbond waarbij Marx zich zojuist had aangesloten, was te marginaal en te extreem om vertegenwoordigd te zijn. Het parlement kon echter weinig invloed uitoefenen, mede door onderlinge verdeeldheid over de grondwet en de grenzen van het Duitse Rijk (met of zonder Oostenrijk). De revolutie verliep, de Duitse vorsten herwonnen hun macht en joegen het parlement uiteen. Van de - alleen informeel georganiseerde - radicale partij bleef weinig over in de golf van onderdrukking die daarop volgde.⁸²

De radicalen hebben zich in Duitsland in zekere zin nooit van de nederlaag in 1848/49 weten te herstellen. Hun democratische ideaal werd overgenomen en veel krachtiger uitgedragen door de sociaal-democraten, die zich vanaf 1863 zelfstandig gingen organiseren en in 1875 de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD) stichtten. Daarbij vatten ook de sociaal-democraten 'democratie' aanvankelijk in jacobijnse of klassieke betekenis op, als directe *Versammlungsdemokratie*; pas later zouden ze de parlementaire democratie omarmen.⁸³ In Baden handhaafde zich wel een *Demokratische Volkspartei*

tussen sociaal-democraten en liberalen in, die later in de Duitse Rijksdag door Sonnemann vertegenwoordigd werd.⁸⁴

De Duitse liberalen groeiden na 1848 geleidelijk wel uit tot een machtige stroming, zij het in de Zuid-Duitse staten eerder dan in Pruisen. De eenwording van Duitsland onder leiding van de Pruisische staatsman Bismarck versterkte echter de verdeeldheid in hun gelederen. Terwijl de progressieve liberalen in de *Fortschrittspartei* - soms ook *Freisinn* geheten - de oppositie tegen Bismarcks autoritaire beleid aanvoerden, verleenden de nationaal-liberalen hem steun - waarbij hun liberalisme nogal verwaterde.⁸⁵

Ook na de val van het keizerrijk bleef deze tegenstelling bestaan. De progressieve liberalen, verenigd in de *Deutsche Demokratische Partei*, verdedigden de Weimar Republiek met haar parlementaire democratie, terwijl de nationaal-liberalen in de *Deutsche Volkspartei* haar meer noodgedwongen aanvaardden dan toejuichten.⁸⁶ Geen van beide partijen onderscheidde zich erg in het verzet tegen de nationaal-socialistische dictatuur.

Na de Tweede Wereldoorlog slaagden de liberalen er met moeite eindelijk in, zich in één partij te verenigen.⁸⁷ Deze *Freie Demokratische Partei* (FDP) kende - en kent - echter wel een bijna permanente strijd tussen linker- en rechtervleugels. De nationaal-liberale rechtervleugel, sterk geneigd tot samenwerking met de conservatieve Christen-democraten, gaf tot 1966 de toon aan. In de oppositieperiode van 1966 tot 1969 kreeg de sociaal-liberale linkervleugel de overhand. In de jaren zeventig, toen de FDP met de SPD regeerde, noemde zij zich ook uitdrukkelijk sociaal-liberaal.⁸⁸ Hoewel ze zich in haar *Freiburger Thesen* van 1971 duidelijk uitsprak voor democratisering van de samenleving, remde ze in de praktijk de uitbreiding van medezeggenschap in bedrijven - die de SPD voorstelde - echter af. De kloof tussen de coalitiepartners verwijdde zich geleidelijk, tot de FDP in 1982 het kabinet liet vallen en de coalitie met de CDU herstelde.

Een deel van de linkervleugel scheidde zich bij deze partnerruil af en stichtte de *Liberale Demokraten*.⁸⁹ Bij deze - overigens weinig succesvolle - partij sloten zich ook de studenten- en jongerenorganisaties van de FDP aan, de *Liberale Studentenbund Deutschlands* en de *Jungdemokraten*, die onder invloed van de buitenparlementaire beweging in de jaren zestig een zeer linkse, libertaire of radicaal-democratische positie hadden ingenomen.⁹⁰

In de jaren zestig was opnieuw een academisch radicalisme opgekomen aan de Duitse universiteiten, dat zich uitte in directe actie voor democratisering van de universiteit, maar ook in verzet tegen autoritair regeringsbeleid.⁹¹

Daarnaast hielden de radicale studenten en docenten zich intensief bezig met theorievorming, evenals hun voorgangers in de negentiende eeuw. De beweging aan de universiteiten stierf af in de jaren zeventig, maar haar deelnemers speelden in de jaren tachtig vaak een belangrijke rol in de opbouw van de groene partij.⁹² Directe 'basisdemocratie' is voor *Die Grünen* een belangrijk - zij het problematisch - doel, zowel binnen de eigen partijor-

ganisatie als daarbuiten, in staat en maatschappij.⁹³

8. Nederland: marginale radicalen

In Nederland heeft het radicalisme over het algemeen een marginale rol gespeeld: iets belangrijker dan in Duitsland, maar minder van belang dan in Frankrijk, Zwitserland en Denemarken. Toch vond de Franse Revolutie hier een vruchtbare bodem. Het had immers niet veel gescheeld of de Democratische Revolutie was in Nederland begonnen, in plaats van in Frankrijk. Volgens de Amerikaanse historicus Palmer werd de term 'democraten' in Europa het eerst gebruikt door de Nederlandse burgers die zich kort na 1780 begonnen te organiseren in sociteiten en vrijkorpsen. Aanvankelijk trokken deze burgers één lijn met de aristocratische Patriotten in hun strijd tegen de Prins van Oranje en zijn aanhang. Geleidelijk maakten de democratische Patriotten zich echter los van de aristocratische Patriotten.⁹⁴ Wiselius, één van de democratische leiders, pleitte voor een indirecte democratie ofwel 'verkiesbare aristocratie': het volk zou in 'grondvergaderingen' bijeenkomen en afgevaardigden kiezen. Directe of zuivere democratie wees Wiselius dus af, maar evenzeer een 'aristo-democratie' waarbij het volk de soevereiniteit overdraagt aan gekozen magistraten.⁹⁵ Zoals bekend werd de democratische beweging in 1787 in de kiem gesmoord door Pruisische en Prinsgezinde troepen. Bij de Franse invasie van 1795 grepen de democraten echter opnieuw hun kans. Ze moesten de macht weliswaar delen met 'moderaten' en konden pas na veel strubbelingen - waaronder een staatsgreep - in 1798 hun idealen verwezenlijken. De burgers konden toen via getrapte verkiezingen vertegenwoordigers in de Nationale Vergadering kiezen; op grondvergaderingen wezen zij niet alleen een kiescollege maar ook kandidaat-leden van de Nationale Vergadering aan. Op die grondvergaderingen zouden ook wijzigingen in de grondwet goedgekeurd moeten worden.⁹⁶

Potentieel zouden die grondvergaderingen dus toch een element van directe democratie kunnen betekenen. Er waren ook in Nederland *sans-culottes*, door de historicus De Wit 'volksdemocraten' genoemd, die de grondvergaderingen meer eigen bevoegdheden wilden geven. Sommigen van hen gingen nog verder en verlangden gelijkheid van macht en bezit.⁹⁷ De Wit is overigens nogal summier in zijn beschrijving van deze stroming - waarschijnlijk omdat zij toch maar een marginale rol speelde in de Bataafse Republiek.

De hegemonie van de democraten duurde ook maar kort. Na 1801 kregen aristocratische Patriotten de overhand. Met de terugkeer van Oranje als 'soverein vorst' in 1813 was er natuurlijk van democratie helemaal geen sprake meer. Pas na de nederlaag van de monarchie tegen de Belgische rebellen groeide ook in Nederland opnieuw de behoefte aan volksinvloed. Er ontstond een stroming die zich aanvankelijk 'constitutioneel' en later 'liberaal' ging noemen, rond de advocaat Donker Curtius en de hoogleraar Thorbecke.

Met De Wit kan men die negentiende-eeuwse liberalen als erfgenamen van de democraten uit de achttiende eeuw beschouwen - al overdrijft hij wellicht die verwantschap enigszins.⁹⁸ 'Democratie' betekende rond 1848 in Nederland (en elders in Europa) echter 'volkssoevereiniteit', soms nog directe 'volksregering' of anders algemeen kiesrecht. Liberalen als Thorbecke wezen democratie in elk van deze betekenissen af - al sloten ze algemeen kiesrecht in een verre toekomst niet uit.⁹⁹

Slechts op de uiterste linkervleugel van de liberale beweging kwamen individuen voor die zich in 1848 'democraten' noemden, en die hier als democratische radicalen aandacht verdienen. Zij richtten in maart van dat jaar een Nederlandse afdeling op van de in 1847 te Brussel gestichte *Association Démocratique*.¹⁰⁰ De ook in Brussel aanwezige Adrien van Bevervoorde tot Oldemeule, een enigszins aan lager wal geraakte jonkheer, werd voorzitter van de 'Democratische Vereeniging' in Nederland. Van Bevervoorde verbleef enige tijd in Frankrijk en onderging de invloed van de radicalen aldaar. Hij en zijn kleine radicale schare pleitten voor instelling van een republiek, algemeen kiesrecht, humanisering van het strafrecht en meer aandacht voor de sociale nood van het volk. De Democratische Vereeniging telde naast verarmde adel ook lieden van eenvoudige komaf onder haar leden, die veelal de redactie voerden van kleine populaire blaadjes waarin zij tussen roddels en schandalen hun radicale opvattingen ventten. De hervormingen van 1848 stelden de Democraten teleur. De toch al zeer bescheiden aanhang die ze in enkele grote steden onder ambachtslieden en handwerkers vonden, liet hen daarna alras in de steek. In 1851 besloot de Vereeniging, die toen nog negen leden telde, zichzelf te ontbinden. Met de dood van Van Bevervoorde in hetzelfde jaar stierf in feite ook de zeer zwakke radicale beweging in Nederland.¹⁰¹

8.1 Sociaal-Democratische Bond

Radicale denkbeelden leefden echter voort, met name bij leden van de Vrijdenkersvereniging 'De Dageraad', opgericht in 1856. Van der Voo, één van de radicalen rond Van Bevervoorde, sloot zich hierbij aan.¹⁰² Leden hiervan zouden in 1869 een afdeling van de Internationale Arbeiders Associatie (later 'Eerste Internationale' genoemd) oprichten en daarmee de kiem leggen voor de arbeidersbeweging in Nederland.¹⁰³ Die arbeidersbeweging, vanaf 1882 georganiseerd in de Sociaal-Democratische Bond (SDB), nam de staatkundige eisen van de democratische radicalen over. Zij voegde daar een sociaal-economisch program aan toe, dat bij de oude radicalen nagenoeg ontbrak. Niet alleen de staat, ook de maatschappij zou radicaal gedemocratiseerd behoren te worden. Zo verlangde de SDB in zijn eerste program naast algemeen kiesrecht 'directe wetgeving door het volk' en

'terzijdestelling van alle sociale en politieke ongelijkheid' en socialisatie van alle produktiemiddelen.¹⁰⁴

De SDB was echter sommige voorstanders van algemeen kiesrecht te extreem. Deze stroming streefde naar een democratische volkspartij, die weliswaar open zou staan voor sociale hervormingen maar geen revolutionair program zou verkondigen. In Groningen en Friesland leek rond 1888 deze Volkspartij inderdaad van de grond te komen. Zij vormde echter geen eenheid, maar viel in feite uiteen in gematigde sociaal-democraten en burgerlijke radicalen.¹⁰⁵ Die tegenstelling werd pas in de loop der tijd duidelijk: sommige radicalen ontwikkelden zich tot sociaal-democraten - en soms verder tot anarchisten, zoals Ferdinand Domela Nieuwenhuis - terwijl andere radicaal bleven.¹⁰⁶ Zo werd de Volkspartij meer een doorgangsstation dan een blijvend politiek tehuis.

8.2 Radicale Bond

De burgerlijke radicalen verenigden zich in 1892 in de Radicale Bond.¹⁰⁷ De Bond was, zoals de meeste politieke partijen in die tijd, eigenlijk een federatie van lokale kiesverenigingen. De grootste hiervan was de kiesvereniging Amsterdam, in 1888 ontstaan als afscheiding van de liberale kiesvereniging 'Burgerplicht'. De Amsterdammers bleven in zekere zin liberaal. Radicalen die het liberalisme afwezen, werden in 1889 de kiesvereniging uit gejaagd.¹⁰⁸ Deze groep, met een verwijzing naar de Jacobijnen van 1793 'Bergpartij' genoemd, sloot zich uiteindelijk aan bij de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht. A.H. Gerhard en Joan Nieuwenhuis, de voortrekkers van de 'Bergpartij' - laatstgenoemde was bovendien redacteur van het *Radicaal Weekblad* - ontwikkelden zich ook in sociaal-democratische richting en werden ten slotte lid van de in 1894 gestichte Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP).¹⁰⁹ Sommige geestverwanten van hen, zoals Vitus Bruinsma, waagden nog in 1895 een - weinig succesvolle - poging een Nederlandse Volkspartij van de grond te krijgen.¹¹⁰

Binnen de Radicale Bond overheerste het radicale liberalisme. C.V. Gerritsen, van 1892 tot 1898 voorzitter van de Bond, zag het radicalisme als 'application absolue des principes libéraux démocratiques'.¹¹¹ Het program van de Bond zou men zowel radicaal- als sociaal-liberaal kunnen noemen; naast algemeen kiesrecht wenste men de Eerste Kamer af te schaffen, het referendum in te voeren, vrouwen gelijke rechten te geven als mannen, de arbeidsverhoudingen te regelen, progressieve belastingen te heffen en woningen voor arbeiders te bouwen.¹¹² De Radicale Bond bleef een marginale partij, met 34 afdelingen, 2600 leden en twee zetels tot vier in de Tweede Kamer. Hij was eigenlijk alleen in Amsterdam van enig belang: daar vond het radicalisme weerklank in een bepaald cultureel en literair milieu - de burgerlijke avant-garde - en namen radicalen deel aan het bestuur van de

stad. Elders in het land speelde de Bond echter nauwelijks een rol.¹¹³ In 1901 greep men dan ook snel de gelegenheid aan, samen te gaan met de linkervleugel van de Liberale Unie toen die zich afscheidde.

8.3 Vrijzinnig-Democratische Bond

De Liberale Unie, in 1885 opgericht als federatie van liberale kiesverenigingen, was van begin af aan verdeeld over de kiesrecht kwestie. De voorstanders van algemeen kiesrecht vormden in 1900 een meerderheid in het bestuur van de Unie, maar zagen hun beleid afgewezen door een meerderheid van de leden.¹¹⁴ Daarop besloot men tot een scheiding der geesten. De afgescheiden liberalen verenigden zich in 1901 met de Radicale Bond en de Nederlandse Volkspartij in de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB).¹¹⁵ De Liberale Unie zou twintig jaar later met enkele kleinere partijen fuseren tot de Vrijheidsbond - vanaf 1928 Liberale Staatspartij genoemd. Hoewel deze liberalen het algemeen kiesrecht - in 1917 in de grondwet verankerd - aanvaardden, noemden ze zich toch nog niet 'democraten'. De Vrijzinnig-Democraten noemden zich op hun beurt geen liberalen. Ze ontkenden hun liberale oorsprong niet, maar achtten het liberalisme na 1848 ontaard tot een conservatief dogmatisme, op staatkundig maar ook op sociaal-economisch gebied.¹¹⁶ De Vrijzinnig-Democraten verwierpen dus het klassieke laissez-faire liberalisme; maar evenzeer het - in hun ogen minstens even dogmatische - socialisme. Ze sloten nationalisatie van bedrijven niet a priori uit - vooral wanneer het monopolies betrof - maar verdedigden in beginsel het particulier bezit van produktiemiddelen. Wel zouden werknemers in dat bezit moeten delen, en daarnaast ook in de macht over die produktiemiddelen, bijvoorbeeld via gekozen bedrijfsraden. Gelijkheid van bezit was weliswaar niet nodig, misschien ook niet wenselijk; maar wel gelijkheid van 'maatschappelijke ontwikkelingsvoorwaarden' en beperking van de 'onevenredigen invloed van het groot-kapitaal'.¹¹⁷

Kan men de Vrijzinnig-Democraten nu als democratische radicalen beschouwen? Wanneer de studenten van de Handelshogeschool in 1929 in Rotterdam alle partijen uitnodigen hun beginselen uiteen te zetten, geeft de voorzitter van de VDB (en hoogleraar staatsrecht) R. Kranenburg zijn lezing de titel 'De staatkundige beginselen van het radicalisme'.¹¹⁸ Nu achtte Kranenburg ook Thorbecke 'voor zijn tijd een radicaal'; waaruit blijkt dat hij radicalisme iets ruimer opvatte dan in dit artikel gebeurt. Philipp Kohnstamm, in de jaren 1916-1917 voorzitter van de VDB en hoogleraar pedagogie, wees de klassieke directe democratie ondubbelzinnig af en bestreed ook de moderne verdediger van die staatsvorm, Rousseau. Deze profeet van de Franse Revolutie zou de gemeenschap te veel boven de individu plaatsen.¹¹⁹ H.P. Marchant, partijvoorzitter van 1905 tot 1908 en fractievoorzitter van de VDB in de Tweede Kamer van 1916 tot 1933, verwierp eveneens de opvattingen

van Rousseau - omdat hij die te individualistisch vond.¹²⁰ Beide partijleiders stonden dus niet zonder meer positief tegenover de filosoof van het democratisch radicalisme - al ligt het vermoeden voor de hand dat tenminste één van hen Rousseau verkeerd begrepen heeft. Desalniettemin kan de VDB naar mening van deze auteur met enig voorbehoud tot de liberale tak van de radicale familie gerekend worden, met de Deense *Radikale Venstre* en de Franse *Parti Radical* in de eerste helft van deze eeuw.¹²¹ Alle drie combineerden een sociaal-liberaal program op sociaal-economisch gebied met een gematigd-radicaal staatkundig program. Ook de VDB verdedigde niet alleen het algemeen kiesrecht en de macht van het parlement ten opzichte van de regering, maar ook de invoering van een (facultatief) referendum.¹²²

Evenals haar Deense en Franse zusterpartijen kende de VDB interne tegenstellingen, met name bij de keuze voor samenwerking met sociaal-democraten dan wel met liberalen en andere partijen ter rechterzijde. Na vergeefse pogingen (van Marchant) om een 'democratische coalitie' te vormen met sociaal-democraten en katholieke democraten sloot de VDB zich in 1933 aan bij de christelijk-liberale coalitie van Colijn. De jongerenorganisatie van de Bond tekende protest aan, maar de meeste leden leken met deze keuze in te stemmen.¹²³ In 1939 nam de VDB deel aan het kabinet-De Geer, waarin naast de Rooms-Katholieke Staatspartij en de Christelijk-Historische Unie ook de SDAP (voor het eerst) vertegenwoordigd was. In 1946 fuseerde de VDB zelfs met de SDAP - en enkele kleinere groeperingen - tot Partij van de Arbeid (PvdA). Die fusie wekte weerstand bij de rechtervleugel, waarvan een deel zich onder leiding van P.J. Oud in 1947 afscheidde en in 1948 met de intussen tot Partij van de Vrijheid omgedoopte Liberale Staatspartij de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) oprichtte.¹²⁴

Indien men de VDB tot de radicale familie rekent, verdwijnen de radicalen in 1946 van het politieke toneel in Nederland. De VVD kan moeilijk radicaal genoemd worden. De directe democratie, ook in gematigde vorm zoals een referendum, vond tot op heden weinig steun bij de liberalen. Bij de PvdA aanvankelijk evenmin. De sociaal-democraten, die daar al snel de toon aangaven, hadden hun oorspronkelijke sympathie voor directe democratie opgegeven. De SDAP, die in haar strijdprogram van 1895 naast referendum en volksinitiatief nog gevraagd had om het recht volksvertegenwoordigers terug te roepen, liet die eisen na 1918 geleidelijk vallen.¹²⁵ Pas in het beginselprogram van 1977 stelt de PvdA - onder invloed van Nieuw Links - dat 'vormen van direkte democratie niet worden uitgesloten'.¹²⁶

8.4 Democraten '66

Tegen die tijd was er echter al lang een partij gesticht die met recht de radicale erfenis zou kunnen opeisen: D66. De Democraten kwamen in 1966 uit verschillende richtingen, zowel PvdA-ers als VVD-ers als partijlozen.¹²⁷ Evenals de VDB verwierp D66 dogma's en ideologien. De Democraten koesterden echter wel een 'richtinggevende grondgedachte': 'radicale democratisering van de Nederlandse samenleving in het algemeen en van het Nederlandse politieke bestel in het bijzonder'.¹²⁸ Op staatkundig terrein hoopten zij deze democratisering te bereiken door herstel van een meer-voudig districtenstelsel, verkiezing van de minister-president en van burgemeesters door het volk en mogelijk invoering van het referendum.¹²⁹ De voorzichtige houding ten opzichte van het referendum zou pas in 1986 wijken voor een duidelijke keuze.¹³⁰

D66 profileerde zich vooral in de periode 1966-73 onder leiding van Hans van Mierlo als staatkundige hervormings-, ja zelfs als anti-systeem-partij.¹³¹ Jan Terlouw, die Van Mierlo in 1973 opvolgde terwijl de partij in een diep dal verkeerde, nam enige afstand van die rol en zocht toenadering tot het liberalisme - mits voorzien van een kwalificatie, als 'post-socialistisch liberalisme' of 'progressief-liberaal'.¹³² Daarnaast kreeg in de loop van de jaren zeventig het milieu meer aandacht, al werd D66 daarmee nog geen groene partij.¹³³ Terlouw voerde de partij 'naar zeventien zetels en terug' in de verkiezingen van 1981 en 1982, om vervolgens als politiek leider af te treden. Een nieuwe crisis volgde, waarin stemmen opgingen om de ideologische identiteit te verduidelijken. Zo wilde de (R)appel-groep de verwantschap aangeven met het anarcho-liberalisme, 'de anarchistische ethiek in de traditie van de Franse Revolutie, die van Proudhon dus'.¹³⁴ Voorstellen om de partij 'links-liberaal' dan wel 'radicaal-liberaal' te gaan noemen, haalden echter geen meerderheid op het partijcongres van 1983.¹³⁵ Wel hanteerden de Democraten een 'radicaal mensbeeld', volgens een interne publikatie.¹³⁶

Toen Van Mierlo in 1985 opnieuw de leiding overnam, kwam weer meer nadruk op staatkundige vernieuwing te liggen. Ook Van Mierlo meende nu dat de Democraten 'het liberale erfgoed' in beheer hadden, maar dat zij ook inspiratie putten uit sociaal-democratische bron.¹³⁷

8.5 Politieke Partij Radikalen

Het kan Van Mierlo moeilijk kwalijk genomen worden dat hij de radicale traditie niet noemde. Deze speelde immers in Nederland vrijwel steeds een marginale rol. Afgezien van de reeds vermelde Radicale Bond noemden alleen de oprichters van de Politieke Partij Radikalen (PPR) zich expliciet 'radicaal'. Dat radicalisme van de PPR had een andere achtergrond; het

wortelde meer in een christelijk-socialistische of anarchistische dan in een radicaal-liberale traditie.¹³⁸ Niettemin kan men bij de PPR ook een ontwikkeling in democratisch-radicalen richting waarnemen. Directe democratie stond al vroeg op het programma, maar de betekenis verschoof enigszins: van anarchistische 'directe actie' naar radicale instituties als het referendum - dat pas in 1986 in het verkiezingsprogramma werd opgenomen.¹³⁹ GroenLinks, waarin de PPR in 1991 opging, nam dit radicalisme over en stelt in het verkiezingsprogramma van 1994

Al met al dringt de conclusie zich op dat Nederland anno 1994 ten minste twee, zo niet drie partijen kent die tot de democratisch-radicalen stroming gerekend kunnen worden: D66, GroenLinks en wellicht ook de PvdA. Het democratisch radicalisme vermengt zich echter vrijwel overal met andere stromingen: met liberalisme bij D66, met socialisme bij PvdA en GroenLinks, misschien ook met ecologisme bij GroenLinks.

9. Conclusie

Het democratisch radicalisme ontstond als politieke stroming in Europa rond de Franse Revolutie - al kende het voorlopers in de Engelse *Levellers*. De radicalen, vaak geïnspireerd door Rousseau, wilden Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap vertalen in directe democratie. Ze botsten al in 1793-94 met de meer gematigde revolutionairen, die de voorkeur gaven aan indirecte democratie met beperkt kiesrecht. Deze gematigde stroming zou zich na 1800 'liberaal' gaan noemen en in West-Europa geleidelijk de hegemonie verwerven. De liberalen vestigden een parlementaire democratie, die geleidelijk ook aanvaard werd door de meeste radicalen. Staatkundige strijdpunten werden tegen het eind van de negentiende eeuw overschaduwd door de sociale kwestie oftewel de klassenstrijd tussen Arbeid en Kapitaal. In die strijd raakten de radicalen, die evenals Rousseau het volk altijd als eenheid hadden gezien, verscheurd. Een deel koos voor het socialisme - waarbij het ideaal van directe democratie vaak vertaald werd in arbeiderszelfbestuur en radendemocratie. Een ander deel zocht toenadering tot de liberalen en trachtte de sociale kwestie op te lossen door sociale voorzieningen in te voeren - het begin van de sociale verzorgingsstaat. Zo leek het democratisch radicalisme als zelfstandige stroming aan het begin van de twintigste eeuw praktisch verdwenen. Ook al bleven de Franse *Parti Radical*, de Zwitserse FDP/PRD en de Deense RV zich 'radicaal' noemen, ze hingen in feite een progressief of sociaal liberalisme aan. Als enige radicale rest in hun ideologie zou het referendum aangemerkt kunnen worden. De Vrijzinnig-Democraten in Nederland behoorden wat dat betreft eveneens tot de 'geliberaliseerde' radicale familie, evenals de Britse *Liberals* en de *Deutsche Demokratische Partei*.

Pas in de jaren zestig leek de sociale kwestie minder urgent te worden en

ontstond ruimte voor 'post-materialistische' zaken als milieu en democratisering - waarmee het democratisch radicalisme als het ware een tweede jeugd geboden werd. Via de studentenbeweging en andere bewegingen ontstond een 'New Left', die in een aantal landen ook gestalte kreeg in politieke partijen, zoals de PPR in Nederland. Later zouden de groene partijen de radicaal-democratische denkbeelden overnemen. D66 behoorde strikt genomen niet tot de *New Left*, maar had er wel raakvlakken mee - evenals de Italiaanse *Partito Radicale*, de Duitse *Jungdemokraten* en de Britse *Young Liberals*.

Het democratisch radicalisme blijft echter ook in zijn tweede jeugd een onvolledige ideologie, die aanleunt tegen liberalisme, socialisme of ecologisme. De radicalen hebben een bepaald mensbeeld en een visie op de staat, maar nauwelijks ideeën over de economische orde, cultuur en maatschappij. Wat dat betreft lijken ze overigens op hun belangrijkste tegenspelers, de conservatieven. Het kan dan ook geen toeval zijn dat zowel radicalisme als conservatisme bloeien in deze tijd, waarin de staat centraal staat - niet als oplosser van sociale kwesties, maar als probleem. De conservatieven definiëren het probleem natuurlijk anders dan de radicalen. In conservatieve ogen is de staat te groot en bemoeizuchtig, maar ook intern te zwak geworden; hij moet zich meer concentreren op zijn kerntaken, handhaving van recht en orde, en minder toegeven aan druk van burgers en belangengroepen. De radicalen vinden de staat juist intern te sterk, te autoritair en vervreemd van de burger; democratisering is hun panacee.

Socialisten en liberalen, die het grootste deel van de twintigste eeuw de politieke agenda bepaalden, worden nu gedwongen tussen twee vreemde kampen te kiezen. De socialisten dreigen daarbij op te gaan in het radicale leger, terwijl de liberalen naar het conservatisme neigen. Voor D66 en zijn radicale bondgenoten valt te hopen dat deze strijd nog lang duurt, misschien groeien ze dan toch eens uit tot een volwaardige politieke stroming in Europa.

noten

1. M. Strous, 'D66 zoekt haar draai in Europa', in: *Democraat*, 25 (1992), 5 (mei), 10.
2. J. Jansen, 'D66 op erf van VVD en GroenLinks', in: *Elsevier*, 24 juli 1993.
3. Zie P. Lucardie en G. Voerman, 'Worstelen met ideologie: het verhaal van een pragmatische partij', in: *Idee*, 12 (1991), 6 (dec.), 19-25.
4. G. H. Sabine, *A History of Political Theory*, Hinsdale, 1973, (vierde druk, herzien door Th.L. Thorson), 442-451.
5. J.L. Talmon, *Political Messianism: The Romantic Phase*, Londen, 1960, 334-335; Talmon doelt hier met name op de stroming rond Ledru-Rollin in Frankrijk.

6. H. Kallen, 'Radicalism', *Encyclopaedia of the Social Sciences*, XIII, New York, 1934, 53; iets minder duidelijk bij W. McGovern en D. Collier, *Radicals and Conservatives*, Chicago, 1958, 10.
7. S. Landshut en W. Gäbler, *Politisches Wörterbuch*, Tübingen, 1958, 190.
8. C. Nicolet, *Le radicalisme*, Parijs, 1961.
9. A. Soboul, *Les sans-culottes parisiens en l'an II: mouvement populaire et gouvernement révolutionnaire (1793-1794)*, Parijs, 1968.
10. Over de Atheense democratie zie onder anderen J. Bleicken, *Die athenische Demokratie*, Paderborn, 1988; M.I. Finley, *Democracy, Ancient and Modern*, Londen, 1973; en S. Hornblower, 'Creation and Development of Democratic Institutions in Ancient Greece', in: J. Dunn, red., *Democracy: the Unfinished Journey 508 BC to AD 1993*, Oxford, 1992, 1-16.
11. Soboul, *op.cit.*, 101-158; zie ook A. Jardin, *Histoire du libéralisme politique, de la crise de l'absolutisme à la constitution de 1875*, Parijs, 1985, 131-133.
12. Jardin, *op.cit.*, 113-161.
13. *Ibidem*, 326-346; J.Th. Nordmann, *Histoire des radicaux 1820-1973*, Parijs, 1974, 25-41; Nicolet, *op.cit.*, 14-22.
14. Jardin, *op.cit.*, 343-359.
15. J. Touchard, *la gauche en France depuis 1900*, Parijs, 1977, 125; zie ook Nordmann, *op.cit.*, 129-144.
16. Nordmann, *op.cit.*, 189-285.
17. Trouwens ook wetenschappers blijven de radicalen in de twintigste eeuw als deel van de linkse traditie beschouwen; zie bijvoorbeeld Touchard, *op.cit.*, 42-52, 102-138, 269-290; minder duidelijk is R. Rémond, *Les droites en France*, Parijs, 1982, 33, 305-308.
18. Nordmann, *op.cit.*, 333-355; Touchard, *op.cit.*, 317-319; zie verder over de PSU: G. Nania, *Le P.S.U. avant Rocard*, Parijs, 1973; en M. Levin, *Fission and Fusion on the French Left*, Ithaca (NY), 1970, 176-180, 251-258.
19. A. Dansette, *Mai 1968*, Parijs, 1971, 285, 310-313.
20. Zie J. Frears, 'Liberalism in France', in: E.J. Kirchner, red., *Liberal Parties in Western Europe*, Cambridge, 1988, 124-150.
21. *Le Monde*, 30 maart 1993.
22. G. Thévenon, 'Le Mouvement des Radicaux de Gauche et les nouvelles idéologies', in: P. Bacot en C. Journès, red., *Les nouvelles idéologies*, Lyon, 1982, 169-191.
23. Frears, *op.cit.*, 140; zie ook S. Parkin, *Green Parties. An International Guide*, Londen, 1989, 101. Volgens haar was het een opportunistisch bondgenootschap, voornamelijk bedoeld om de 'echte' Groenen wind uit de zeilen te nemen.

24. *Le Monde*, 30 januari 1993.
25. Nordmann, *op.cit.*, 369.
26. Rémond, *op.cit.*, 84-98.
27. *Ibidem*, 130-135, 290-312.
28. Directe democratie is een belangrijk ideaal bij de Groenen, in Frankrijk maar ook elders; zie bijvoorbeeld D. Simonnet, *L'écologisme*, Parijs, 1979, 77-78; C. Journès, 'Les écologistes, l'Etat et les partis', in: Bacot en Journès, *op.cit.*, 45-72.
29. B. Prendiville, 'French Ecologists at the Crossroads: the Regional and Cantonal Elections of March 1992 in France', in: *Environmental Politics*, 1 (1992), 3, 448-457.
30. *Le Monde*, 30 januari 1993.
31. Nicolet, *op.citt.*, 13; zie verder: E. Royle en J. Walvin, *English Radicals and Reformers 1760-1848*, Brighton, 1982, 14-31.
32. Sabine, *op.cit.*, 442-451; zie over de denkbeelden van de Levellers voorts Maurice Goldsmith, 'Levelling by Sword, Spade and Word: Radical Egalitarianism in the English Revolution', in: C. Jones, M. Newitt en S. Roberts, red., *Politics and People in Revolutionary England*, Oxford, 1986, 65-80; over hun actie in het leger zie in dezelfde bundel A. Woolrych, 'Putney Revisited: Political Debate in the New Model Army in 1647', 95-116.
33. Royle en Walvin, *op.cit.*, 48-79.
34. *Ibidem*, 160-180; zie ook J.T. Ward, *Chartism*, Londen, 1973.
35. H. Pelling, *The Origins of the Labour Party 1880-1900*, Oxford, 1965, 5-6, 13-14; zie ook: A. R. Ball, *British Political Parties. The Emergence of a Modern Party System*, Londen, 1987, 44-49.
36. Royle en Walvin, *op.cit.*, 175-178.
37. Ball, *op.cit.*, 32.
38. Sabine, *op.cit.*, 608-634.
39. J. Stevenson, *Third Party Politics since 1945. Liberals, Alliance and Liberal Democrats*, Oxford, 1993, 31-38.
40. *Ibidem*, 53-54.
41. *Ibidem*, 74-125.
42. *Changing Britain for good: the Liberal Democrat Manifesto 1992*, Dorchester, 1992, 48.
43. *New Directions: The Path to a Green Britain Now. The Green Party General Election Campaign Manifesto 1992*, Dimington, 1992, 11.
44. N. Carter, 'Whatever happened to the Environment? The British General Election of 1992', in: *Environmental Politics*, 1 (1992) 3, 442-448.
45. Zie R. Lill, *Geschichte Italiens in der Neuzeit*, Darmstadt, 1986, 91-204; en C. Lovett, *The Democratic Movement in Italy, 1830-1876*, Cambridge,

1982, 117-156.

46. A. Galante Garrone, *I Radicali in Italia, 1849-1925*, Milaan, 1973, 42-91; Lovett, *op.cit.*, 187-208; zie ook A. Capone, *Destra e Sinistra da Cavour a Crispi*, deel 20 van *Storia d'Italia*, Turijn, 1981.

47. Galante Garrone, *op.cit.*, 88, 141, 150, 194, 278-280, 331.

48. G. Salvemini, *The Origins of Fascism in Italy*, New York, 1973, 76-77. Galante Garrone acht de kritiek van Salvemini, die zelf in zijn jonge jaren radicaal was, overdreven, al geeft hij toe dat de radicalen na de invoering van het algemeen kiesrecht moeite hadden zich van de liberalen te onderscheiden; toch bleven er verschillen, met betrekking tot defensie en buitenlands beleid maar ook op sociaal-economisch gebied (Galante Garrone, *op.cit.*, 387-389).

49. Galante Garrone, *op.cit.*, 360-408.

50. Lovett, *op.cit.*, 209-239; Capone, *op.cit.*, 543-544.

51. G. Spadolini, *I repubblicani dopo l'unità*, Florence, 1972, 73-83.

52. Bijvoorbeeld in Ancona, in juni 1920, volgens Salvemini, *op.cit.*, 265.

53. Voor een meer uitgebreide vergelijking zie G. Pridham, 'Two roads of Italian liberalism: the Partito Repubblicano Italiano and the Partito Liberale Italiano', in: Kirchner, *op.cit.*, 29-61.

54. G. Aghina en C. Jaccarino, *Storia del partito radicale*, Milaan, 1977, 1-16.

55. Panella zelf noemde het 'un partito aperto, federativo e libertario', geciteerd in Aghina en Jaccarino, *op.cit.*, 43; zie ook Pridham, *op.cit.*, 30; A. Panebianco, 'The Italian Radicals: New Wine in Old Bottle', in: K. Lawson en P. Merkl, red., *When Parties Fail: Emerging Alternative Organizations*, Princeton, 1988, 110-136.

56. M. Teodori, *Storia delle nuove sinistre in Europa (1956-1976)*, Bologna, 1976, 565-574; C. Donolo, 'Die Rolle der Radikalen Partei im politischen System Italiens', in: R. Roth, red., *Parlamentarisches Ritual und politische Alternativen*, Frankfurt aan de Main, 1980, 192-206.

57. M. Diani, 'Italy: The "Liste Verdi"', in: F. Müller-Rommel, red., *New Politics in Western Europe. The Rise and Success of Green Parties and Alternative Lists*, Boulder, 1989, 113-122; voorts: R. Borcio, 'Ecologia politica e Liste Verdi', in: R. Borcio en G. Lodi, red., *La sfida verde. Il movimento ecologista in Italia*, Padua, 1988, 113-145.

58. *Radikaal Nieuws*, november 1987.

59. *Electoral Studies*, 11 (1992), 4, 380.

60. In hun program van 1992 stellen de *Verdi* een aantal staatkundige hervormingen voor, waaronder directe verkiezing van een minister-president; maar ook zelfbeheer van openbare diensten door de gebruikers ('gestione diretta da parte degli utenti'); zie *Notizie Verdi*, 2 (1992) 2, 4.

61. W. Glyn Jones, *Denmark: A Modern History*, Londen, 1986, 96.
62. *Ibidem*, 68-71, 85-92.
63. *Ibidem*, 96; zie ook R. Wenzel, *Das Parteiensystem Dänemarks: Entwicklung und gegenwärtige Struktur*, Neumünster, 1982, 51.
64. Gwyn Jones, *op.cit.*, 98-101, 105-107.
65. *Ibidem*, 178; Wenzel, *op.cit.*, 125.
66. Wenzel, *op.cit.*, 183.
67. Zo ook A. H. Thomas, 'Liberalism in Denmark: agrarian, radical and still influential', in: Kirchner, *op.cit.*, 279-303.
68. Glyn Jones, *op.cit.*, 179.
69. E. Gruner, *Die Parteien in der Schweiz*, Bern, 1969, 76-77; zie ook P. Dürrenmatt, *Schweizer Geschichte, 3: Die Schweiz im 19. Jahrhundert*, Zürich, 1976.
70. Druey, geciteerd in Gruner, *op.cit.*, 77.
71. Dürrenmatt, *op.cit.*, 656.
72. *Ibidem*, 730-738.
73. D.L. Seiler, 'Liberal parties in Switzerland', in: Kirchner, *op.cit.*, 1988, 359-375.
74. Gruner, *op.cit.*, 99.
75. Bij de verkiezingen van 1991 won de FDP/PRD met 21% van de stemmen 44 zetels en bleef daarmee de grootste partij in de *Nationalrat*; de Liberale Partij kreeg slechts 3% (10 zetels), de hieronder nog te behandelen *Landesring der Unabhängigen* iets minder dan 3% (9 zetels) (*Electoral Studies*, 11 (1992) 2, 185).
76. Gruner, *op.cit.*, 159-166.
77. Seiler, *op.cit.*, 367-369.
78. K.H. Jarausch, *Deutsche Studenten 1800-1970*, Frankfurt aan de Main, 1984, 35-46.
79. *Ibidem*, 47-58.
80. G. Mayer, *Radikalismus, Sozialismus und bürgerliche Demokratie*, Frankfurt aan de Main, 1969, 52-80.
81. *Ibidem*, 80-96; zie ook A. Rosenberg, *Demokratie und Sozialismus. Zur politischen Geschichte der letzten 150 Jahre*, Amsterdam, 1938.
82. L. Bergsträsser, *Geschichte der politischen Parteien in Deutschland*, München, 1960, 77, 94-102.
83. W. Schieder, 'Das Scheitern des bürgerlichen Radikalismus und die sozialistische Parteibildung in Deutschland', in: H. Mommsen, red., *Sozialdemokratie zwischen Klassenbewegung und Volkspartei*, Frankfurt aan de Main, 1974, 17-34.
84. Mayer, *op.cit.*, 108-178; Bergsträsser, *op.cit.*, 171-172.
85. Bergsträsser, *op.cit.*, 111-115, 167-186, 194-205.

86. *Ibidem*, 243.
87. *Ibidem*, 322-325.
88. *Freiburger Thesen der F.D.P.*, Bonn, 1971, 5-6.
89. Th. Stammen, 'Die Freie Demokratische Partei: Das "Zünglein an der Waage"', in: P. Haungs en E. Jesse, red., *Parteien in der Krise*, Keulen, 1987, 115-119.
90. J. Dittberner, 'Die Freie Demokratische Partei', in: R. Stöss, red., *Parteien-Handbuch. Die Parteien der Bundesrepublik Deutschland 1945-1980*. Deel 2, Opladen, 1984, 1311-1381.
91. Jaraus, *op.cit.*, 226-241; zie ook G. Langguth, *Protestbewegung - Entwicklung, Niedergang, Renaissance. Die Neue Linke seit 1968*, Keulen, 1983.
92. Langguth, *op.cit.*, 261-276.
93. Zie onder meer J. Raschke, *Krise der Grünen, Bilanz und Neubeginn*, Marburg, 1991, 17-41, 80-113, 166-167; Die Grünen, *Bundestagswahlprogramm 1987 'Farbe bekennen'*, Bonn, 1987, 6-7, 44-49.
94. R.R. Palmer, *The Age of the Democratic Revolution. A Political History of Europe and America, 1760-1800*. Deel 1, Princeton, 1959, 13-20.
95. C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland, 1780-1848*, Heerlen, 1965, 85-93.
96. *Ibidem*, 162-164.
97. *Ibidem*, 152, 168-169.
98. *Ibidem*, 365-381.
99. J. van de Giessen, *De opkomst van het woord democratie als leuze in Nederland*, Den Haag, 1948, 62-82.
100. J.J. Giele, *De pen in de aanslag: revolutionairen rond 1848*, Bussum, 1968, 67-68; zie ook M.J.F. Robijns, *Radicalen in Nederland (1840-1851)*, Leiden, 1967, 214-248.
101. Robijns, *op.cit.*, 273-325.
102. *Ibidem*, 324-325.
103. G. Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland: van de begintijd tot 1914*, Nijmegen, 1971; zie ook J.J. Giele, *De Eerste Internationale in Nederland*, Nijmegen, 1973.
104. 'Program van de SDB van 1882', herdrukt in: W. Banning en J. Barents, *Socialistische documenten*, Amsterdam, 1952, 156-158.
105. G. Bruintjes, *Socialisme in Groningen 1881-1894*, Amsterdam, 1980, 49-50; zie ook G. Taal, *Liberale en Radicalen in Nederland, 1872-1901*, Den Haag, 1980, 161-162, 166, 194.
106. F. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, Utrecht, 1970; Taal, *op.cit.*
107. M.M. van Praag, *De Radicalen*, Assen, 1939, 44-45.

108. Taal, *op.cit.*, 166-169.
109. Aanvankelijk heette het blad 'Groninger Weekblad - Radicale Courant voor heel Nederland'; zie Taal, *op.cit.*, 142-143, 151, 556. Zie ook J. A. Nieuwenhuis, *Uit den tijd der voortrekkers*, Amsterdam, 1926, in het bijzonder 90-94, 131-140.
110. Taal, *op.cit.*, 410-413.
111. C.V. Gerritsen, 'Le parti radical', in: *Les Pays Bas, II: les partis politiques*, s.l., 1898, 122-127.
112. *Ibidem*, 123-126; zie ook Th.M. Ketelaar, 'De Radicale Partij 1888-1901', in: *Vrijzinnig-Democratische Bond Gedenkboek 17 maart 1901-1926*, Den Haag, 1926, 3-11.
113. Taal, *op.cit.*, 138-177.
114. *Ibidem*, 484-503.
115. H.P. Marchant, *De Vrijzinnig-Democratische Partij*, deel 2 in de serie *Onze politieke partijen*, Baarn, 1918, 52.
116. P.J. Oud, *De Vrijzinnig-Democratie in verleden, heden en toekomst*, Haarlem, 1936, 7-8; zo ook: *Wat de Vrijzinnig-Democraten willen*, Den Haag, 1933, 7.
117. Marchant, *op.cit.*, 39; zie ook *Beginselverklaring en werkprogram van de Vrijzinnig-Democratische Bond*, Amsterdam, 1936; *Wat de Vrijzinnig-Democraten willen*, 7-12; en R. Kranenburg, 'De staatkundige beginselen van het radicalisme', in: *Principiële Staatskunde*. Deel 2, Rotterdam, 1929, 24-38.
118. Kranenburg, *op.cit.* 24.
119. A.L.R. Vermeer, *Philipp A. Kohnstamm over democratie*, Kampen, 1987, 34-55.
120. Marchant, *op.cit.*, 41.
121. Men zou dit ook kunnen nuanceren tot de uitspraak dat de VDB naast een progressief-liberale ook een radicale vleugel kende, zoals de historicus (en politicus) Vonhoff doet, in: H.J.L. Vonhoff, 'De VVD als geestelijke nazaat van de VDB', in: G. Voerman e.a., *De vrijzinnig-democratische traditie. VDB tussen socialisme en liberalisme*, Amsterdam, 1991, 118-121. Dan moet men echter wel toegeven dat de radicale vleugel in 1946 blijkbaar meer gewicht in de schaal legde dan de liberale.
122. *Beginselverklaring en werkprogram van de Vrijzinnig-Democratische Bond*, Haarlem, 1937, 4; in het eerste program van de VDB, vastgesteld in 1902, ontbrak nog het referendum: zie J.A. Jungmann en F.K. van Iterson, red., *Parlement en kiezer*, Den Haag, 1911, 88-94.
123. H. Spijkerman, 'De interne verhoudingen binnen de VDB in de jaren dertig', in: Voerman, *op.cit.*, 74-87.
124. Gerrit Voerman, 'Het einde van een politieke koorddans. De overgang

- van de VDB naar de PvdA', in: Voerman, *op.cit.*, 88-109.
125. 'De gekozenen zijn lasthebbers der kiezers en ten allen tijde afzetbaar', in: 'Strijdprogram der SDAP', in: Jungmann en Van Iterson, *op.cit.*, 101. Zie verder H. van den Brink, *Recht voor politieke partijen*, Den Haag, 1982, 64-69.
126. *PvdA-beginselprogram*, Amsterdam, 1978, 30.
127. J.J. Godschalk, 'Enige politieke en sociale kenmerken van de oprichters van D'66', in: *Acta Politica*, 5 (1970), 1, 62-74.
128. J.P.A. Gruijters, *Daarom D'66*, Amsterdam, 1967, 66, 69. Het tweede citaat komt uit het 'Politiek Program van de Democraten'66' dat Gruijters als bijlage in zijn boek opnam.
129. Gruijters, *op.cit.*, 70-82; letterlijk stond in het Politiek Program: 'De mogelijkheden en wenselijkheden van een referendum in bijzondere omstandigheden dienen nader te worden bestudeerd' (81).
130. 'Verkiezingsprogramma 1986-1990', in: I. Lipschits, red., *Verkiezingsprogramma's 86*, Den Haag, 1986, 109.
131. V. Voss en H. Schaper, *Beeld van een partij. De documentaire geschiedenis van D'66*, Haarlem, 1981, 36-131.
132. J. Terlouw, 'Beschouwing', in: *Democraat*, 7 (1974), 3 (juni), 5; *De geschiedenis van D'66*, Den Haag, 1980, 158-161.
133. P.A.G.M. Pot, 'D66: milieu steeds hoog in het vaandel, maar geen milieupartij', in: *Idee'66*, 11 (1990), 4 (aug.), 13-19.
134. *Democraten'66: duidelijk blijven. Een fundamenteel manifest van (R)appèl*, Landsmeer, 1982, 8.
135. Voor een iets uitvoeriger analyse van deze discussie zie: Lucardie en Voerman, *op.cit.*
136. *D66 Basiscursus*, Den Haag, 1983, 12.
137. H. van Mierlo, 'Liberalisme waarheen?', in: *Idee 66*, 9 (1988), 2 (apr.), 4-6.
138. K. Waagmeester, 'Rokus Verwoerd over de wortels van het ppr-denken', in: *PPRAK*, 10 (1977), 102 (6 mei), 8-10; ook: A.P.M. Lucardie, *The New Left in The Netherlands, 1960-1977*, Kingston (Canada), 1980, 169-181, 313-318.
139. 'PPR: Verzet en vernieuwing', in: Lipschits, *op.cit.*, 9.